

JOANNA SOŚNICKA

TYPY I FUNKCJE REFLEKSJI W MYŚLI TOMISTYCZNEJ

Streszczenie. W nowożytności refleksja została utożsamiona z przedmiotem poznania filozoficznego. Epistemologia przejęła znaczny zakres badań metafizyki, przez co racjonalizm oddalał się od realizmu, a realizm od konkretnie istniejącego bytu. Odmienne teorie poznania i przedmiotu suponowały wewnętrznie spójne, choć różniące się systemy filozoficzne. Pojęcie refleksji nabrało swoistego znaczenia w filozofii i po dziś dzień odgrywa istotną rolę w rozumieniu przedmiotu poznania i poznającego podmiotu.

Św. Tomasz z Akwinu używa rzeczowników *reflexio* oraz *reditio*. Znaczenie łacińskiego słowa *reditio* – „ruch powrotny” podkreśla naturalny dynamizm poznania ludzkiego. Ruch realizuje się w pełni w powrocie do swego źródła, zataczając koło, które zaczyna się w kontakcie podmiotu poznającego z przedmiotem, a kończy w ubogaconym doświadczeniem podmiocie. Refleksja jest tym ruchem, dzięki któremu człowiek poznaje, że poznaje, a w pełni poznaje, kiedy już poznał. Funkcje refleksji pozwala scharakteryzować podział na refleksję towarzyszącą *reflexio in actu exercito* oraz refleksję sygnitywną *reflexio in actu signato*. Wiąże ona więc świadomość w tożsamość „Ja”, czyli tożsamość ludzką, nadając jej koherentny, podmiotowy sens strukturalizujący się poprzez poznawanie zewnętrznie istniejących przedmiotów.

Słowa kluczowe: św. Tomasz z Akwinu, poznanie, refleksja, transcendencja, immanencja

1. Wstęp. 2. Poznanie, refleksja i ruch. 3. *Reflexio in actu exercito*. 4. *Reflexio in actu signato*. 5. Zakończenie.

1. WSTĘP

Poszukiwanie odpowiedzi na pytania: czym jest refleksja, jaką spełnia funkcję w poznaniu filozoficznym, otwiera bogatą problematykę badawczą¹. W filozofii bowiem refleksja znalazła na stałe swoje miejsce

---

1 Składam serdeczne podziękowania pani dr Katarzynie Trębickiej za życzliwą pomoc przy pracy nad tekstem oraz anonimowemu recenzentowi za cenne uwagi, które bardzo pomogły mi w przygotowaniu niniejszej, poprawionej wersji artykułu.

jako termin, opisujący swoistą czynność poznawczą. Wokół rozumienia tej czynności powstał i trwa spór, który podzielił filozofów, a w samej filozofii spowodował powstanie dwóch nurtów: przedmiotowego i podmiotowego. Spór sięga bardzo głęboko, bo aż do podstaw wyjaśniania faktu poznania. W nurcie przedmiotowym poznanie jest zawsze poznaniem bytu, zgodnie z arystotelesowską zasadą, że nie ma tego w umyśle, czego by wcześniej nie było w zmyśle.

Reprezentantem tego nurtu jest Tomasz z Akwinu, dla którego podstawą poznania jest stwierdzenie istnienia bytu, które urealnia poznanie. W nurcie podmiotowym poznanie realizuje się już w samym podmiocie. Podmiot zwraca się najpierw ku sobie, a ewentualnie w drugiej kolejności ku temu, co wobec niego zewnętrzne. W obu nurtach, refleksja pełni różne funkcje wobec poznania: w przedmiotowym jest sprawnością władzy poznawczej, w podmiotowym staje się przedmiotem poznania.

Ten kontekst porównawczy daje tło do przedstawienia poglądów Tomasza z Akwinu (i ich interpretacji), w zakresie typów i funkcji refleksji w ludzkim poznaniu². Założony przedmiot badań jak i cel (znaczenie i rola refleksji w poznaniu) jest bowiem też i kluczem do rozstrzygnięcia takich zagadnień jak: poznanie duszy przez siebie

---

2 Ciekawa, choć nie pozbawiona krytyki, obszerna analiza zagadnienia refleksji w filozofii Tomasza: F.X. Putallaz, *Le sens de la réflexion chez Thomas d'Aquin*, Editions VRIN, Paris 1991; dyskusję z Putallaz'em odnaleźć można m.in. R. Pasnau, *Theories of Cognition In the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge 1997. Polecić należy jeszcze: J. Wébert, "Reflexio": *étude sur les opérations reflexives dans la psychologie de saint Thomas d'Aquin*, Mélanges Mandonnet, Vrin, Paris 1930, I, 285–325; R. Fetz, *Ontologie der Innerlichkeit: Reditio completa und processio interior bei Thomas von Aquin*, Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Fribourg 1975; S.C. Brower-Toland, *Self-Knowledge, Self-Consciousness, and Reflexivity in Late Medieval Philosophy w: A Companion to Cognitive Theory in the Later Middle Ages*, red. R. Friedmann, M. Pickavé, Leuven University Press, Leuven, w druku.

samą, problemu wolności, czy niematerialności duszy – stanowi zatem wstępną, daje możliwość do dalszych analiz³.

2. POZNANIE, REFLEKSJA I RUCH

Pojęcie refleksji występuje często w pismach Tomasza, ale nie jest kluczowym, czy nadrzędnym w koncepcji jego filozofii. Termin *reflexio* – refleksja pojawia się u Akwinaty razem z takimi terminami jak: *reditio* – powracać, *recessio* – cofanie się, odwrót, powrót⁴, *motus circularis*⁵ – ruch okrężny. Dynamizm refleksji odpowiada czynności poznawczej intelektu, którą wykonuje w akcie, dokładnie akcie zwrotu do tego, co poznane⁶. Zmienia się wtedy działanie intelektu ze względu na przedmiot, ponieważ z aktualnego poznawania rzeczy, przechodzi on do poznania treści poznawczych ujętych z rzeczy, ujmując zarazem własną czynność (akt) oraz siebie (władzę umysłową). Refleksja w tym rozumieniu jest charakterem ludzkiej świadomości, dzięki któremu człowiek odnosząc się do jakiegoś przedmiotu jest w stanie ująć zarazem akt owego odnoszenia oraz sposób, w jaki ów akt jest spełniany⁷. Tomasz używa określenia „jakby na drodze pewnej refleksji” intelekt poznaje⁸. Refleksja umożliwia komplementarne ujmowanie swojej istoty w aktach odnoszących się do różnych działań człowieka, choć nie jest aktem jednoczesnego ujmowania

---

3 Zob. T. Scarpelli Cory, *The Reflexivity of Incorporeal Acts as Source of Freedom and Subjectivity in Aquinas: Subjectivity and Selfhood in Medieval and Early Modern Philosophy*, red. J. Kankua, T. Ekenberg, Springer, Berlin 2016, 126.

4 A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1992, 571, 574.

5 Tomasz z Akwinu, *Quaestiones disputatae De appetitu boni et voluntate*, 22,12, ad.1.

6 T. Scarpelli Cory, *The Reflexivity of Incorporeal Acts as Source of Freedom and Subjectivity in Aquinas*, dz. cyt., 126.

7 Tamże, 131–133.

8 Tomasz z Akwinu, *Summa theologiae* I, 86, 1, resp.; *Summa contra gentiles* II, 75.

swojej natury⁹. Zanim wystąpi akt refleksji, musi dojść do aktualnego poznawania rzeczy przez intelekt¹⁰. Ruch refleksji zakłada zdarzenie poznawcze zarejestrowane i istniejące intencjonalnie w podmiocie.

Stosuje się kilka podziałów, które mają na celu ujęcie oraz scharakteryzowanie specyfiki refleksji u Akwinaty. Wojciech Chudy wskazuje na refleksję zmysłową i intelektualną (za Petrussem Honenem), jednostkową i ogólną, przedmiotową i podmiotową oraz subiektywną i obiektywną (za Wébertem)¹¹. Wielość ujęć refleksji we współczesnej filozofii daje się sprowadzić do węzłowego pytania, o jej przedmiot i funkcje wobec bytu ludzkiego. Według Tomasza refleksja odgrywa znaczącą funkcję w strukturze funkcjonowania człowieka, stanowi bowiem o jego specyfice w aspekcie poznania oraz w aspekcie bytowania. Ludzkie poznanie ma charakter pośredni. Według Akwinaty istota poznawanego przedmiotu, jest niedostępna człowiekowi w poznaniu bezpośrednim. Bezpośrednio ma on świadomość własnego istnienia, natomiast poznanie swojej natury realizuje się dynamicznie i pośrednio. W ramach realizacji celowości natury ludzkiej dynamizm aktywności działań przybiera formę wysublimowanych aktów władz umysłowych¹². Ruch ten, jako *motus circularis* jest częścią powrotu zupełnego – *reditio completa*, dokonującego się w refleksji¹³. Można wskazać na dwa jego wymiary. W pierwszym, człowiek poznaje samego siebie (swoją duszę) w aktach refleksji intelektualnej i dzięki tej wiedzy może działać zgodnie z naturą, celowo wykorzystując doświadczenie jakie gromadzi. Drugi wymiar, dotyczy aktów prawdy, które zinterioryzowane doświadczenie kierują ku jego źródłu (rzeczywistości), w celu weryfikacji.

---

9 D. Black, *Consciousness and self-Knowledge in Aquinas's Critique of Averroes's Psychology*, *Journal of the History of Philosophy* 3 (1993), 374.

10 Tomasz z Akwinu, *Summa theologiae* I, 86, 2, *resp.*

11 W. Chudy, *Refleksja a poznanie bytu*, RW KUL, Lublin 1984, 37–43.

12 . Tomasz z Akwinu, *Quaestiones disputatae De bono*, 21, 12, ad. 3.

13 T. Scarpelli Cory, *The Reflexivity of Incorporeal Acts as Source of Freedom and Subjectivity in Aquinas*, dz. cyt., 126.

Ruch wprowadza człowieka w rzeczywistość, jest integralną częścią jego doświadczenia. U Tomasza pojęcie ruchu¹⁴ – *motus* oraz terminy pokrewne: *moveo* – ruszać się, *moveri* – być poruszonym¹⁵, w pewnym stopniu nawiązują do Arystotelesa rozumienia bytu jako złożonego. Ruch stanowi o naturze bytów złożonych, jest faktem zmian zachodzących w rzeczywistości, oczywistością doświadczaną „w” i „przez” podmiot, będący jednocześnie przedmiotem ruchu: „wszelkie, bowiem ruchy ciał pochodzą od zasady zewnętrznej, tego rodzaju zaś działania wypływają z zasady wewnętrznej – i to jest wspólne wszystkim działaniom duszy, każda, bowiem istota obdarzona duszą wprawia w pewien sposób sama siebie w ruch”¹⁶.

W człowieku ruch warunkowany jest wewnętrzną zasadą, duszą działającą przez swoje władze. Istnienie, przysługujące jakiejś formie bytu złożonego, nie ma pełnego, samodzielnego statusu bytowego. Tomasz wyraźnie oddziela istnienie realnie istniejącej substancji, od tego, co w niej zapodmiotowane. Istnienie, bowiem warunkuje działanie i poznanie, ponieważ: „(...) pierwszą z rzeczy stworzonych jest istnienie (...) *wszystko inne wyraża pewne uformowanie bytu* – tak więc jest w stosunku do bytu następne”¹⁷. Fragment ten pozwala zrozumieć dwie kluczowe kwestie, jedna dotyczy ontologii i antropologii Akwinaty, druga z nich wyjaśnia znaczenie ruchu w kontekście możliwości funkcjonowania refleksji. Ten podstawowy, egzystencjalny poziom uwiadczenia działanie, które dotyczy poziomu esencjalnego. Dlatego ruch wyraża się w działaniu, wynikającym z naturalnego złożenia bytów z aktu i możliwości: „Zarówno działanie, jak i istnienie przysługują bytowi złożonemu [z materii i formy] – działa, bowiem to, co istnieje. Ale

14 Na temat pojęcia ruchu u św. Tomasza pisze M.A. Krąpiec, *Metafizyka*, RW KUL, Lublin 1985, 224–298.

15 A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, dz. cyt., 433.

16 M.A. Krąpiec, *Realizm ludzkiego poznania*, RW KUL, Lublin 1995, 163.

17 „(...) *omnia alia dicuntur per informationem de ente, et sic ente posteriora sunt*”. Św. Tomasz z Akwinu, *Quaestiones disputatae De veritate*, 1, 1, resp. tłumaczenie za: Św. Tomasz z Akwinu, *Dysputy problemowe o prawdzie*, tłum z łac. A. Białek, RW KUL, Lublin 1999, 21.

był złożony istnieje jako substancja dzięki formie substancjalnej, działa natomiast poprzez władzę, która formie substancjalnej towarzyszy”¹⁸.

W koncepcji Tomasza ruch świadczy o istnieniu bytu złożonego, realizującego swoją naturę aktywnie i celowo¹⁹. Aktualizacja jest ruchem ukierunkowanym spełnieniem jakiegoś elementu możliwości, właściwego naturze w kontekście jej całościowego rozwoju. W przypadku człowieka, złożenie z aktu i możliwości, pozwala uzasadnić nie tylko naturalne zmiany zachodzące w bycie, ale także te, spowodowane przez samego człowieka. Poznawanie siebie realizuje się, bowiem w stricte ludzkich aktach refleksji, ruchu z możliwości²⁰ do doskonałości. Ruch istnienia jest „ruchem w”, w sensie relatywnym i obiektywnym. Transcendencja człowieka spełniająca się w ruchu doskonalącym jego naturę, realizowana jest w aktach refleksji intelektualnej i w woli, by jednak ta doskonałość natury mogła się aktualizować, człowiek najpierw poznaje rzeczywistość. Rzeczywistość jest strukturą, która przez swoją inteligibilność umożliwia człowiekowi poznawanie, tym bardziej, że poprzez ujmowanie tego, co poznawalne, on sam staje się dla siebie poznawalny. Człowiek wtedy uzmysławia sobie zarówno swoją odrębność jak i podobieństwo względem rzeczywistości, stąd też ruch poznawczy jest „ruchem ku”: rzeczywistości, poprzez rzeczywistość ku sobie, oraz także ku Bogu. Ruch łączy i jest wyrazem potrzeby poznawczego połączenia, która tkwi w naturze ludzkiej. U Tomasza poznawczy „ruch ku” dotyczy tylko człowieka. Z natury dąży on do poznawania rzeczywistości,

---

18 „Ad tertium dicendum quod actio est compositi, sicut et esse, existentis enim est agere. Compositum autem per formam substantialem habet esse substantialiter; per virtutem autem quae consequitur formam substantialem, operatur”. Tomasz z Akwinu, *Summa theologiae*, I, 77, 1, ad 3. tłumaczenie za: Tomasz z Akwinu, *Traktat o człowieku. Summa Teologiczna I*, 77, 1 ad. 3, oprac. S. Świeżawski, Pallottinum, Poznań 1956, 175.

19 Tenże, *Summa theologiae*, I, 75, 1, ad 1.

20 Analizę tak pojętej możliwości, w ujęciu św. Tomasza z Akwinu, można odnaleźć u wielu jego komentatorów: S. Adamczyk (*Metafizyka czyli ontologia ogólna*), E. Gilson, M. A. Krąpiec (*Metafizyka, Realizm ludzkiego poznania, Ja-człowiek*), a także W. Stróżewski (*Istnienie i sens*).

doświadcza jej, reflektuje, dzięki temu buduje, na doświadczeniach, wiedzę. Istnienie w bytach złożonych, jest aktem potencjalnej istoty (byt o tyle działa, o ile jest urzeczywistniony)²¹. Poznanie także wyraża ruch, gdyż jest dążeniem, pragnieniem, ukierunkowaniem, w tym względzie należy podkreślić, iż myślenie (łac. *cogitare* – myśleć) ruchem nie jest, ponieważ z samego myślenia nie wynika zmiana – aktualizacja. Myślenie jako takie, stanowi o aktywności poznawczej jako części procesu, ale samo w sobie nie powoduje zmiany. Człowiek swemu myśleniu nadaje kształt poprzez działanie.

Kolejny aspekt ruchu, ma związek ze strukturą władz duszy i ich funkcji. Tomasz ujmuje poznanie w kategoriach operacji poznawczych, w zakresie działań poszczególnych władz aktywnych i aktywowanych w tym procesie. Władze duszy mają swoje czynne i bierne odpowiedniki. Świadczą o tym także używane leksemy zawierające w swoim znaczeniu ruch jako istotny element, np. ujmować – *apprehensio*, rozważać – *consideratio*, pojmować – *comprehensio*, itp.²² Podkreślając fakt, że u Akwinaty poznanie jest procesem i jako proces dzieje się, jego skutki wyznaczone są dynamiką władz duszy. Ruch wyraża się poprzez ten proces oraz wewnętrznie go uzasadnia. Dlatego poszczególne etapy poznawcze nie mogą mieć samodzielnego, oderwanego od całości statusu. W tym też kontekście należy analizować pojęcie refleksji, która u Akwinaty jest nierozzerwalnie związana z procesem poznania oraz ze szczególnym typem istnienia ludzkiego²³.

21 Św. Tomasz z Akwinu, *Summa theologiae*, I, 76, 1, resp.

22 S. Świeżawski porządkując działania intelektu i woli, przywołuje także komentarz E. Gilsona, który wymienia następujące leksemy, oddające charakter operacji wykonywanej przez te władze. Stąd działanie intelektu opisują następujące czasowniki: *apprehensio*, *iudicium*, *consilium*, *iudicium directivum*, *motivorum*, *imperium*, *usus passivum*, woli natomiast – *simplex volitio*, *intentio*, *fruitio*, *consensus*, *electio*, *usus activum*. S. Świeżawski, *Komentarz do kwestii 83 w: Tomasz z Akwinu, Traktat o człowieku, Summa Teologiczna*, 433.

23 Zob. R. Pasnau, *Thomas Aquinas on Human Nature: A Philosophical Study on Summa theologiae*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, 343; T. Scarpelli Cory, *Aquinas*

Zgodnie z tą wykładnią refleksja ontycznie jest potencjałem natury ludzkiej oraz elementem jej struktury, epistemicznie zaś czynnością poznawczą, a jako czynność poznawcza ma postać aktu. Refleksja pełna zachodzi wówczas, kiedy proces poznawczy zostanie zrealizowany: od przedmiotu – rzeczy do uruchomienia władz poznawczych oraz wytworzenia intelektualnych form poznawczych²⁴, którymi może się „nasyścić” i, jak tłumaczy ten moment M.A. Krąpiec, „wypowiedzieć się” – *dictio*²⁵. Refleksja jest więc zdolnością tworzenia i uprzedmiotowiania aktów poznawczych, jest intelektualnym poznaniem tego, co w procesie poznania zostało już zaktualizowane, dotyczy możliwości i sposobu realizacji poznania duszy ludzkiej, która sama siebie poznaje pośrednio²⁶. Ten proces następuje szczególnie w dwóch typach refleksji aktowej i towarzyszącej.

3. REFLEXIO IN ACTU EXERCITO

Stosunkowo późno wprowadzono określenie *reflexio in actu exercito* do języka. Pojęcie to pojawiło się dopiero w scholastyce renesansowej, a potem w wiekach XVI i XVII, egzemplifikując swoje znaczenie, dające się sprowadzić do stosowanych jako synonimy określeń: przy-poznawcze, towarzyszące (aktom poznania).

Refleksja towarzysząca, w języku polskim, posiada następujące równoważniki: refleksja w akcie wykonywanym, refleksja w akcie spełnianym, refleksja towarzysząca. Najczęściej używane jest określenie refleksja towarzysząca, korespondujące z bliskoznacznym ujęciem tego wyrażenia w języku łacińskim od słowa: *concommittans*²⁷, które posiada kalki językowe także w języku angielskim (*accompany*) i francuskim (*s'accompagner*). Formą istotową refleksji towarzyszącej,

---

on *Human Self-Knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge 2014, 47.

24 Tomasz z Akwinu, *Summa theologiae*, I, 87, 2, resp.

25 Por. M.A. Krąpiec, *Ja człowiek*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005, 221–222.

26 Tomasz z Akwinu, *Summa theologiae*, I, 84, 2, resp.

27 Por. A.B. Stępień, *Wprowadzenie do filozofii*, TN KUL, Lublin 2001, 106–107.

determinującą równoczesność i jednoczesność zjawiska, staje się działaniem – ruch. Jest ona integralnym składnikiem istnienia w poznaniu, które uprzedmiotawia, ponieważ ujawnia tego, kto działa – sprawcę czynności. Refleksja jest działaniem intelektu, będąc jego szczególną funkcją i sprawnością ujmowania tego, co poznawane oraz tego, dzięki czemu jest poznane (intelekt ujmuje sam siebie w swoich działaniach). W ujęciu metafizycznym refleksję towarzyszącą należy rozumieć jako składowy element aktów poznania, zawierający się w świadomych, intencjonalnych działaniach intelektu.

Semantycznie *reflexio in actu exercito* zawiera istotne dla metafizyki ujęcia i treści. Zwrot *in actu* oznacza w przypadku „*in*” trzy odcienie znaczeń: w (umiejscowienie), podczas, przy okazji (czasowość), wobec, w stosunku do, wobec, co do (relacja), a *actus* (*us, m*) – pęd, popęd oraz ruch (znaczenia potoczne) i działanie, czynność, wykonywanie (od czasownikowa forma to *actio*, zgodnie z wcześniejszą analizą)²⁸. Jej znaczenie suponuje treści: „przy”, „podczas czynności wykonywanej”, „dzieje się”. Rzeczownik łaciński *actus* w etycznym znaczeniu tłumaczony jest słowem „czyn”, natomiast w metafizycznym znaczeniu stosuje się termin „akt”²⁹. Akwinata w swych dziełach używa słowa *actus*, nawiązując do leksyki metafizyki arystotelesowskiej, poszerzając jednak zakres znaczeniowy terminu. Słowem, które dookreśla znaczenie całości jest *exercito*, które pochodzi z języka łacińskiego – „*exercito*: 1. bezustannie ćwiczyć, doświadczać; 2. ćwiczyć się w czymś, rozmyślać nad czymś”³⁰. Leksem ten wnosi następujący, semantyczny balans: ćwiczenie, używanie i wykonywanie³¹. Treść i forma wyrażenia *exercito* pozwalają na przeniknięcie do istoty struktur ontyczno-epistemicznych, percepcji, reprezentatywnych

28 Por. W. Chudy, *Refleksja a poznanie bytu*, dz. cyt., 17.

29 Słownik niektórych zwrotów łacińskich, występujących w tekstach św. Tomasza z Akwinu, zamieszczony w: S. Świeżawski, *Św. Tomasz z Akwinu Traktat o człowieku*, dz. cyt., 16.

30 A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, dz. cyt., 240.

31 W. Chudy analizuje morfologicznie i etymologicznie różne momenty znaczeniowe słowa *exercito*. Odnajduje w tym słowie proveniencję z hebrajszczyzny – jedno ze znaczeń: rozmyślanie, medytacja. W. Chudy, *Refleksja a poznanie bytu*, dz. cyt., 17.

cech tej refleksji, takich jak: czasowość, procesualność, utrwalanie oraz wysiłek. Zwrot *reflexio in actu exercito* można tłumaczyć jako refleksja w akcie wykonanym, spełnianym, refleksja towarzysząca. Te subtelności semantyczne są szczególnie ważne w opisie działania poznawczego, któremu towarzyszy refleksja. Ten typ przypoznawczej i poznawczej aktywności jest naturalny i ciągły na tyle, na ile realizowane jest poznanie. Dopóki człowiek żyje – działa i dopóki poznaje, refleksja towarzysząca wpisana w jego działanie jest aktywna. Byt ludzki z natury jest związany z rzeczywistością – realnym bytem, co się przejawia w poznaniu, będącym przyjmowaniem, którego adekwatność do rzeczywistości jest wyrażona aktowością poznania. Refleksja towarzysząca zgodnie z nośnikiem znaczeniowym nazwy trwa, dzieje się, pozostaje przypisana wszelkim aktom poznawczym. W systemie Tomasza działa integralnie z procesem poznania, jest jego istotą, jest zawsze równoczesna z działaniem podmiotu. Byt w poznaniu jest ujmowany w aktach świadomych, zawierających refleksję towarzyszącą. Dlatego podmiot wie, że poznaje zarówno w trakcie trwania czynności poznawania, gdy poznaje aktualnie jak również, kiedy poznał.

Refleksja towarzysząca jest manifestacją integralności człowieka, ponieważ towarzyszy ona jego osobowemu istnieniu; dzięki temu, iż pełni ona funkcję zasady zintegrowania wewnętrznej sfery człowieka w doświadczeniu siebie w swoich aktach, człowiek ma poczucie własnej tożsamości mimo różnych zmian, w jego życiu – człowiek pozostaje sam dla siebie sobą. *Reflexio in actu exercito* pełniąc funkcję rejestrowania wszelkich doświadczeń potwierdza istnienie podmiotu – „Ja”. Jestem w każdym swoim akcie, potrafię oddzielić siebie od tego, co nie jest mną, czuje swoje ja, swoją podmiotowość, znajduje to odzwierciedlenie w języku w pierwszej osobie, np. robię, zrobiłam, zrobię³². W ontycznym ujęciu refleksja ta pełni także drugą funkcję,

---

32 Ludzie w wyjątkowych przypadkach tracą poczucie siebie, np. na skutek choroby schizofrenii, ale także pod wpływem działania środków farmaceutycznych, czy narkotyków.

pozostając w stosunku do, jak możliwość do aktu. Refleksja towarzysząca jest zaktualizowana i w takiej formie występuje w aktach człowieka, jest swego rodzaju „logo” podmiotu, identyfikatorem, który znamionuje podmiot. Pytanie do tej refleksji to pytanie: Kto? Czyje?

4. REFLEXIO IN ACTU SIGNATO

Refleksja jest szczególnym aktem władz umysłowych właściwych człowiekowi. W ujęciu Tomasza akty refleksji są właściwe władzy intelektu i władzy woli, gdyż są one niematerialne: „Wyższe władze duszy zaś, ponieważ są niematerialne, mają tę właściwość, że dokonują refleksji nad sobą”³³. Obie władze posiadają zdolność do ujmowania swoich aktów, i wszystkich aktów duszy, dlatego można zastosować do refleksji łaciński termin *reflexio in actu signato*.

Termin *signato* pochodzi od łacińskiego słowa *signo* – oznaczać, podpisać, położyć pieczęć, co w filozoficznym ujęciu przekłada się na formę refleksji pełnej, aktowej. Oznaczenie, przypieczętowanie niosą ze sobą element zakończenia, dopełnienia, ukończenia, czyli poznawczego finiszu. Ruch w akcie refleksji sygnitywnej ma swój kres, aktualizację. Zachodzący proces zostaje dokonany. Imperatywy dokonaności odróżniają ją i specyfikuje w jej funkcji poznawczej *stricte* intelektualnej. Refleksja sygnitywna wraca powrotem pełnym porządkując, wypełniając i realizując akt poznania. Jest ona w stosunku do swego przedmiotu (aktów poznania intelektualnego) w sensie realizacji spóźniona, ale z drugiej strony samodzielna formalnie – jest

---

Do zaburzeń poczucia tożsamości może prowadzić chroniczna bezsenność lub przepracowanie. Niewątpliwie są to wyjątkowe sytuacje. Człowiek ma poczucie siebie jako podmiotu, jako „Ja” jest to podstawowe i pierwotne doświadczenie siebie.

33 „Potentiis autem animae superioribus, ex hoc quod immateriales sunt, competit quod reflectantur super se ipsas; (...)”. Tomasz z Akwinu, *Quaestiones disputatae De appetitu boni et voluntate*, 22, 12, resp. tłumaczenie za: Tomasz z Akwinu, *Dysputy problemowe o dobru, o pożądaniu dobra i o woli*, tłum z łac. A. Białek, Wydawnictwo KUL, Lublin 2003.

aktem. Dystans, jaki charakteryzuje refleksję sygnitywną powoduje, jak gdyby spokojne, poznawcze „przytrzymanie” przedmiotu i zanalizowanie go „na chłodno”, czy też ogarnięcie oglądem (dlatego w etymologii refleksji podkreśla się także ogląd i światło). Jej postać w pełni oddaje tę szczególną, pełną, właściwą tylko człowiekowi refleksyjność władz umysłowych: „w refleksji jest pewne podobieństwo do ruchu okrężnego, w którym kresem ruchu jest to, co najpierw było początkiem – tak samo trzeba powiedzieć o refleksji, iż mianowicie to, co najpierw było pierwsze, potem jest wtóre. Dlatego, chociaż intelekt jako taki jest pierwotniejszy od woli, to jednak przez refleksję staje się wtórny w stosunku do niej. W taki więc sposób wola może poruszać intelekt”³⁴. Operacja na aktach, jako rezultatach poznania, czyli poznawanie poznania ma miejsce w *reflexio in actu signato* poprzez przypomnienie, porównanie, rozważanie, stosowanie, rozumienie zasad, twórczość.

Rozpatrując pojęcie refleksji w kontekście metafizyki kategorią, która pojawia się obok ruchu w jej analizie jest czas – *tempus*³⁵. Czas towarzyszy działaniu w naturalnym związku, jeśli coś się rusza, dzieje się to w czasie, inaczej zmiana nie byłaby możliwa. Obie kategorie charakteryzują refleksję w odniesieniu do jej poznawczej struktury. Czas dotyczy dynamizmu ruchu poznawczego, przechodzenia z możliwości do aktu władz zmysłowych i umysłowych, realizującego się w określonym porządku oraz w jakimś miejscu³⁶. W odniesieniu do refleksji, czas stanowi o jej bytowym *status quo*. Jeśli refleksja jest równoczesna z aktem poznania, co dotyczy refleksji towarzyszącej,

34 „(...) in reflexione, ut illud quod primo erat prius, secundo fiat posterius. Et ideo, quamvis intellectus sit prior voluntate simpliciter, tamen per reflexionem efficitur voluntate posterior; et sic voluntas intellectum movere potest”. Tomasz z Akwinu, *Quaestiones disputatae De appetitu boni et voluntate* 22, 12, ad. 1. tłumaczenie za: Tomasz z Akwinu, *Dysputy problemowe o dobru, o pożądaniu dobra i o woli*, 160.

35 łacińskie *tempus* – czas, okres, epoka. A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, dz. cyt., 676–677.

36 Tomasz z Akwinu, *Summa theologiae*, I, 85, 3, resp.

jest ona tylko cechą aktu poznawczego, odnoszącą się zarówno do faktu poznania – rejestracja, jak i do podmiotu – doświadczenie siebie. Choć jest niesamodzielną, to jednak jej funkcja w poznaniu jest istotna, w pewien sposób zrównuje ze sobą przedmiot i podmiot, integruje podmiot; jest bazą i wzmocnieniem świadomości oraz narzędziem pamięci (rejestracja). Refleksja towarzysząca ma zawsze podmiotowy charakter. Tak rozumiana, realizowana jest w czasie trwania aktu, który jest jej nośnikiem towarzyszy człowiekowi – podmiotowi nieustannie łącząc jego duchowość: psychiczno-poznawcze struktury ze światem rzeczy – przedmiotów, zawsze pozwalając mu na utrzymanie w poznaniu łączności z bytem. Gdyby człowiek *implicit* nie doświadczał siebie we wszystkich aktach swoich działań oraz nie miał możliwości gromadzenia i przechowywania danych, jego świadomość musiałaby być strukturą podmiotową, temu jednak przeczy fakt rozwoju świadomości oraz jej zależności od doświadczeń³⁷.

Czas pozwala odróżnić refleksję towarzyszącą od sygnitywnej. Refleksja sygnitywna jest w stosunku do aktu wprostpoznawczego wtórna, spóźniona. Bazuje na tym, co już zostało poznane, przyswojone przez człowieka. Używana jest przez władze umysłowe, ma postać ich aktu wtórnego. Aktywność refleksji sygnitywnej jest działaniem intelektu zwracającym się ku swym treściom poznawczym. Czas określa poznanie ludzkie, nie jest ono ani bezpośrednio, ani jednorodne (realizowane w aktach jednego typu) oraz specyfikuje refleksję.

Namysł nad własnym aktem poznawczym i rzeczywistością, której on dotyczy, rodzi decyzję, a w decyzji jest obecne działanie i gotowość do działania, zmiany, tworzenia. Trzeba pamiętać, że poznanie refleksyjne znajduje wyraz właśnie w *praxis* – w zewnętrznym działaniu. W zależności od sfery, może powodować uszlachetnienie człowieka,

---

37 Zdarzały się rzadkie przypadki izolacji człowieka od społeczeństwa, np. przypadki dzieci wychowywanych przez zwierzęta, których socjalizacja nie powiodła się. Doświadczenia odciskają się w strukturze bytu ludzkiego, jeśli władze umysłowe są ograniczone nie uruchamiają sprawności, aktów wyższych. Sam podmiot zaś zatrzymuje się na poziomie skoordynowania zmysłów wewnętrznych – władze do działania potrzebują treści.

polepszenie jakości jego życia, twórczość. Refleksyjność jest w swej istocie procesem intelektualnym, intencjonalnie odnoszącym się do przedmiotów. Człowiek reflektuje, ponieważ istnieją w jego umyśle treści powstałe z poznawania realnych bytów. Poznając, intelekt urzeczywistnia się jako przedmiot sam dla siebie, ponieważ ujmuje treść aktów, co umożliwi mu również poznanie samego siebie.

Według Akwinaty refleksja w ścisłym sensie wieńczy poznanie, będąc kolejnym jego przejawem w podmiocie. Akt refleksji nazwanej sygnitywną charakteryzuje wysublimowanie i intelektualizm w odniesieniu do natury ludzkiej duszy, dzięki czemu może się ona doskonalić. Refleksja ta pozwala na zachowanie poznawczej równowagi, adekwatności i celowości. Od niego zależy zintegrowanie, adekwatne działanie i rozwój, czyli sposób posługiwania się władzami umysłowymi. Refleksja także jest pośrednikiem między człowiekiem a podmiotem poznania i poznania przedmiotem.

Jest to czynność, która łączy w sobie immanentne doświadczenie siebie jako podmiotu i doświadczenie, tego, co jest poza nim a także aktualizującą ów podmiot zdolność poznawczą, która pozwala na interioryzację świata i stanowi wyraz transcendencji człowieka. Stąd odpowiada ona także jedności realizując spójność ludzkiego bytu i jego doskonalenie się jednocześnie wewnętrzne i zewnętrzne. Posługując się potomaszową terminologią, refleksja towarzysząca ma charakter immanentny, jest w podmiocie, jako składnik jego aktów poznania; refleksja sygnitywna zaś wychodzi poza podmiot, jest narzędziem transcendencji, realizującym się w odrębnych aktach poznawczych. Parafrazując myśl Tomasza zawartą w *De veritate*: poznając wychodzę poza siebie, poznając, że poznaje, wracam do siebie powrotem zupełnym, czyli wzbogacam się nie tylko o wiedzę dotyczącą przedmiotu mego poznania, ale także siebie³⁸. Refleksja aktowa jest tym powrotem – *reditio*.

---

38 Tomasz z Akwinu, *Quaestiones disputatae De veritate*, 1, 9.

Akwinata poznanie refleksyjne ujmuje jako uświadomiony, zaktualizowany, celowy proces urzeczywistniania siebie w świecie, dokonujący się w człowieku, jako bycie posiadającym wolną wolę i władzę nad swoimi uczynkami. Bazą dla tego poznania jest naturalne uczestnictwo człowieka w rzeczywistości: od poznawania świata zależy poznanie siebie a od poznania siebie, racjonalne poznanie świata. Genetycznie człowiek najpierw poznaje świat, później siebie, a ta baza daje mu możliwość na intensywniejsze, głębsze pojmowanie rzeczywistości. Interakcja powodowana jest zależnością człowieka od rzeczywistości, która jest względem niego także swego rodzaju potencją. Poznając ją, człowiek wydobywa z niej różne formy, zarazem aktualizuje siebie. Rzeźbiarz zna różne gatunki drzew i choć każde drzewo jest samo w sobie gotowe, to jednak on jeszcze może wydobyć z niego rzeźbę – inną formę. Drzewo samo z siebie nigdy by czegoś podobnego nie wytworzyło, bo jego naturalna potencjalność jest zdeterminowana – człowiek, choć nie determinuje natury rzeczywistości, potrafi z niej wydobyć nieskończenie wiele form.

Transcendencja człowieka zawiera się w jego otwartości bytowej, będąc zintegrowaną i integrującą się całością przekraczającą swoje ramy. Każdy poznany akt, który zostanie zreflektowany powoduje w podmiocie zmianę treści intencjonalnej na zinterioryzowaną, dzięki czemu staje się ona w pełni jego. Ta aktualizacja natury podmiotu powoduje jego przekraczanie – transcendencję siebie. Tomaszowe ujęcie specyfiki poznania ludzkiego odkrywa refleksję, jako formę „samozwrotności”, dzięki której intelekt może poznawać swój akt, dusza swoją istotę i władzę. Jako szczególny rodzaj aktu można wyróżnić w refleksji pełny powrót (schemat: ABC – CBA)³⁹.

---

39 W. Chudy, *Rozwój filozofowania a „pułapka refleksji”*, RW KUL, Lublin 1995, 52.

5. ZAKOŃCZENIE

Porządkując problematykę związaną z refleksją w rozumieniu Tomasa z Akwinu, należy wyróżnić i podkreślić kilka aspektów analiz tego pojęcia. Znaczenie kategorii refleksji odnosi się przede wszystkim do człowieka jako bytu, i to w bardzo szczególny sposób (w tym względzie określa się wymiar antropologiczny), odnosi się ona także do aktów poznania, realizując się na jego poszczególnych etapach, centralizując je (wymiar epistemologiczny), dotyczy ono również wymiaru aksjologicznego poprzez związek refleksji z aktualizacją natury człowieka w działaniach przez niego podejmowanych i realizowanych, refleksja ma podstawy i tłumaczy się również w metafizyce, odnosząc się wprost do człowieka i jego natury. Specyfikuje ona byt ludzki, jako akt umysłowych władz duszy oraz w pewnym sensie wszystkich władz przysługujących tylko człowiekowi⁴⁰. Jako zapodmiotowana i zależna od przyjmowanych treści poznawczych funkcjonuje w ludzkim działaniu poznawczym, pośredniczy w relacji między człowiekiem a rzeczywistością pozwalając niemalże na jednoczesne poznawanie rzeczywistości, uświadamianie sobie tego, co z nią wspólne oraz na ujmowanie siebie na poziomie rodzaju i jednostki.

Przeprowadzone rozważania dotyczyły dwóch szczególnych typów refleksji: *reflexio in actu exercito* oraz *reflexio in actu signato*. Zasadnicza dysjunkcja pomiędzy nimi przebiega na osi zależności epistemicznej refleksji od aktów poznawczych. Jeśli refleksja jest w nich zakotwiczona, jest od nich zależna, nosi określenie *in actu exercito*, natomiast, kiedy sama jest aktem ujmującym te akty, jest wtedy – *in actu signato*. Refleksja towarzysząca (*exercito*) pełni funkcję rejestrowania wszelkich doświadczeń, potwierdza istnienie podmiotu – „Ja”; dzieje się, trwa i działa równocześnie z procesem poznania. Refleksja sygnitywna (*signato*) jest w stosunku do aktu poznawczego wtórna, bazuje

---

40 R. Lambert, *Self Knowledge in Thomas Aquinas: The Angelic Doctor on the Soul's Knowledge on Itself*, AuthorHouse 2007, 99–117.

na tym, co już zostało poznane, przyswojone przez człowieka, akty tej refleksji to: przypominanie, porównanie, rozważanie, twórczość.

Refleksja jest składnikiem aktów jak i aktem i niewątpliwie stanowi o istocie człowieka. Znajomość aktów poznania umożliwia zrozumienie refleksji, a refleksja daje pełne poznanie sfery działalności bytu ludzkiego. Człowiek poznaje, że istnieje. Jako byt istniejący, w refleksji nad swoim poznaniem odkrywa siebie jako byt poznający, rozumny, w refleksji nad swoim postępowaniem odkrywa siebie jako byt moralny, a w refleksji nad swoim wytwarzaniem jako byt twórczy. Poznanie w przypadku człowieka jest relacją konieczną między nim a światem, w którym żyje. Człowiek nie zaistniałby jako byt świadomy bez możliwości doświadczania świata, a ponieważ to doświadczenie jest nieustanne z natury, stąd proces refleksji stanowi stały, ciągły i niekończący się proces partycypowania w rzeczywistości.

BIBLIOGRAFIA

- Black D., *Consciousness and self-Knowledge in Aquinas's Critique of Averroes's Psychology*, *Journal of the History of Philosophy* 3(1993), 349–385.
- Chudy W., *Refleksja a poznanie bytu*, RW KUL, Lublin 1984.
- Tenże, *Rozwój filozofowania a „pułapka refleksji”*, RW KUL, Lublin 1995.
- Jougan A., *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1992.
- Krąpiec M.A., *Ja człowiek*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2005.
- Krąpiec M.A., *Metafizyka*, RW KUL, Lublin 1985.
- Krąpiec M.A., *Realizm ludzkiego poznania*, RW KUL, Lublin 1995.
- Lambert R., *Self Knowledge in Thomas Aquinas: The Angelic Doctor on the Soul's Knowledge on Itself*, AuthorHouse 2007.
- Pasnau R., *Thomas Aquinas on Human Nature: A Philosophical Study on Summa theologiae*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- Scarpelli Cory T., *Aquinas on Human Self-Knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge 2014.
- Scarpelli Cory T., *The Reflexivity of Incorporeal Acts as Source of Freedom and Subjectivity in Aquinas*, w: *Subjectivity and Selfhood in Medieval and Early Modern Philosophy*, red. J. Kankua, T. Ekenberg, Springer, Berlin 2016.

- Stępień A.B., *Wprowadzenie do filozofii*, TN KUL, Lublin 2001.
- Tomasz z Akwinu, *Dysputy problemowe o dobru, o pożądaniu dobra i o woli*, tłum. z łac. A. Białek, Wydawnictwo KUL, Lublin 2003.
- Tomasz z Akwinu, *Dysputy problemowe o prawdzie*, tłum. z łac. A. Białek, RW KUL, Lublin 1999.
- Tomasz z Akwinu, *Traktat o człowieku. Summa teologiczna 1, 75-89*, oprac. S. Świeżawski, Pallottinum, Poznań 1956.
- Tomasz z Akwinu, *Summa contra gentiles. Prawda wiary chrześcijańskiej w dyskusji z poganami, innowiercami i błędzącymi*, t. 2, tłum. z łac. W. Zega, Wyd. „W drodze”, Poznań 2007.

ON THE SOURCES OF COGNITION – TYPES AND FUNCTIONS OF REFLECTION IN THE LIGHT OF THOMAS AQUINAS'S PHILOSOPHY

Abstract. In Modern Age, reflection was identified with the object of philosophical cognition. Epistemology took a significant part of metaphysical research and as a result, rationalism separated itself from realism, and realism from real existing beings. Different theories of cognition and of the object of cognition assumed internally consistent but quite distinct philosophical systems. In philosophy, the notion of reflection took peculiar meaning and even today it plays a significant role in the understanding of the object of cognition and experiencing a subject.

Saint Thomas uses the nouns *reflexio* and *reditio*. The meaning of the Latin word *reditio* – “return move” underlines the natural dynamism of human cognition. A move fully realizes itself in the return move to its source, thus making a full circle: it starts with the contact of the cognizing object with the subject and finishes with experiencing object. The reflection is a movement, thanks to which one understands that he is able to cognize, and understands that he fully cognizes once he has cognized. The division into *reflexio in actu exercito* and *reflexio in actu signato* allows us to see the main functions of the reflection. Reflection binds consciousness with identity “I” that is human identity, and it gives it coherent, subjective sense, which structures itself by the cognition of external existing objects.

Keywords: Saint Thomas Aquinas, cognition, reflection, transcendence, immanence

---

JOANNA SOŚNICKA

joanna.sosnicka@p.lodz.pl

Politechnika Łódzka, Wydział Organizacji i Zarządzania, Instytut Nauk Społecznych i Zarządzania Technologiemi, ul. Wólczńska 215, 90–924 Łódź

DOI: 10.21697/spch.2018.54.4.04